

7 Mezi milosrdenstvím a represí II. Sociální péče v období baroka a osvícenství (17. - 18. století)

CÍLE KAPITOLY

Budete umět:

- Charakterizovat ekonomický vývoj v 17. a 18. století a vznik raně kapitalistické společnosti v nejvyspělejších zemích
- Popsat vývoj chudinské péče v západní Evropě i českých zemích.

Získáte:

- Základní znalosti o filozofickém a ekonomickém myšlení ve vztahu k sociální problematice
- Přehled o hlavních normách a nástrojích chudinské péče, využívaných v západní Evropě i českých zemích

Budete schopni:

- Pochopit proměny pojetí chudoby v raném novověku.
- Vyložit vývoj sociální péče a filantropie v období baroka a osvícenství.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Preindustriální společnost, merkantilismus, Colbertismus, kameralismus, centralizovaná monarchie, státní monopoly, intervencionismus absolutistického státu, osvícenský absolutismus, národní trh, rozptýlená a centralizovaná manufaktura. Osvícenství (teorie společenské smlouvy, Thomas Hobbes – silný stát-ochránce, John Locke – minimum státních zásahů, Jean Jacques Rousseau – obecné blaho, soucit), fyziokraté (François Quesnay – půda a pracovníci), klasická politická ekonomie (Adam Smith - *laissez faire, neviditelná ruka trhu*) a změny pojetí chudoby. Problémy chudinského systému v Anglii, *unions, Settlement Act, workhouses*, chudinské manufaktury, *Workhouse Test Act* a reformní sociální zákony. Nápravné domy na kontinentu, Rasphuis a Spinhuis v Amsterdamu, Francie - všeobecné špitály, tzv. velké uvěznění, *dépôts de mendicité*. Sv. Vincenc z Pauly (Milosrdná bratrstva,

lazaristé, Společnost Dcer křesťanské lásky, velké charitativní akce), boromejky, Invalidovna v Paříži. *Friendly Societatis*, vznik dělnických podpůrných spolků v Itálii a Francii, americké kolonie - *voluntary associations*, Skotská dobročinná společnost.

České země - vizitace žebráků, donucovací pracovna, policejní řád, osvícenský absolutismus, josefinské reformy, rušení klášterů, farní chudinské ústavy

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V úvodní podkapitole je charakterizován ekonomický vývoj v 17. a 18. století a přechod k ranému kapitalismu preindustriálního období, při němž hlavní ekonomickou teorií realizovanou v praxi byly v celé Evropě různé podoby merkantilismu. Formování raně kapitalistické společnosti přitom ovlivňovaly politické, sociální i náboženské rozdíly mezi západní a východní Evropou. Následující podkapitola seznamuje s pojetím státu a společnosti i sociálních problémů ve filozofických systémech založených na teorii tzv. společenské smlouvy a proměnami pojetí chudoby a role chudiny ve společnosti, které od poloviny 18. století ovlivňují nové ekonomické teorie. Další podkapitola je věnována rozdílům ve vývoji chudinské péče v Anglii a na evropském kontinentě a rozšíření různých typů pracovních domů a všeobecných špitálů jako zařízení s převahou represivní, vězeňské složky a nucené práce. Dále je pozornost věnována novým formám církevní i sekulární charity a filantropie v západním světě včetně nových kolektivních aktivit jako byly svépomocné dělnické spolky vznikající v Anglii i dalších evropských zemích či tzv. dobrovolná sdružení v amerických koloniích. Podkapitola pojednávající o českých zemích je věnována formám chudinské péče, represím žebráků, josefinské reformě chudinské péče a vzniku farních chudinských ústavů.

7.1. Ekonomický vývoj v 17. a 18. století

Jestliže 16. století představuje období, v němž se vytvářejí podmínky pro vznik kapitalismu, v 17. a hlavně 18. století nabývají tyto složité procesy probíhající v preindustriální společnosti na intenzitě. Vznik kapitalismu vyložil Max Weber na základě spojení kumulujícího se kapitálu a protestantské etiky, založené na učení o predestinaci. Jedná se sice o zjednodušení této problematiky, které však mělo značný vliv ve společenských vědách (viz též 6.2).

Ekonomickou teorií a praxí přechodu k ranému kapitalismu je merkantilismus. Merkantilismus je přesvědčen o nutnosti státních zásahů do ekonomiky, bohatství států měří množstvím nahromaděného drahého kovu, podporuje budování a modernizaci manufaktur, vývoz hotových, zejména luxusních výrobků, rozvoj průmyslových odvětví a řemesel, která chrání před zahraniční konkurencí na trhu a zvýhodňuje poskytováním monopolů, subvencí a úvěrů (ale vztah k cechům, které kontrolovaly až do konce 18. století živnosti ve městech je rozporný). Usiluje o odstraňování vnitřních cel a vytváření národních trhů, zlepšování vodní i pozemní dopravy atd. Jeho francouzskou verzí byl colbertismus, podle Jeana Baptisty Colberta (1619 – 1683), ministra Ludvíka XIV., kterému se podařilo řadou merkantilistických opatření, k nimž patřilo např. zavádění státní podpory na pěstování obilí místo vína kvůli snaze o odstranění hladomorů, docílit zvýšení státních příjmů, jež však byly promarněny ve válkách a na státním dvoře. Německou formu merkantilismu byl tzv. kameralismus, orientující se na podporu manufaktur, řemesel a zemědělství a doporučující mj. rekultivaci nevyužívané půdy a zaměstnávání „nečinných chudých“. Kameralisté v podmínkách polofeudálních monarchií, jako bylo Rakousko, prosazovali široký intervencionismus absolutistického státu v podobě zavádění reforem a modernizace státní správy, směřující k modernizaci společnosti a zvýšení životní úrovně obyvatel. Merkantilismus tak byl ekonomickou základnou absolutistických monarchií, potřebujících stále více peněz pro narůstající byrokracii a velkou stálou armádu, v 18. st. se však stále více stával brzdou dalšího ekonomického rozvoje a tržní ekonomiky (nedostatek kapitálu na investice, protekcionismus, snižování soukromé iniciativy) atd.

Uplatňoval se však i v Anglii, kde už v 15. st. byla zrušena vnitřní cla, od poloviny 17. st. začíná rušení královských monopolů a cechovních omezení, dochází k rozšíření manufakturní výroby i domácího a zámořského obchodu, v němž Anglie po třech válkách zatlačila Nizozemí do pozadí. Rozvíjí se peněžnictví a burzovní činnost, na přelomu 17. a 18. st. vzniká Anglická banka (*Bank of England*), a Londýnská burza (*London Exchange*). Současně probíhá kolonizace Irska, zesiluje pronikání do zámoří a Anglie se mění v parlamentní monarchii, v níž vládne whigovská (obchodní) oligarchie. V první polovině 18. st. je již kapitalistickým státem s největším národním trhem, orientujícím se vedle rozvoje průmyslu a obchodu na dobývání kolonií jako dodavatelů levných surovin a trhů pro vývoz výrobků z mateřské země, s čímž souviselo budování válečného i obchodního loďstva a podpora obchodních společností (např.

Východoindické společnosti, jedné z prvních akciových společností na světě založené roku 1600).¹

Podle francouzského historika Fernanda Braudela o „osudu kapitalismu ve skutečnosti rozhodla až sociální hierarchie, propojení starých (šlechta) a nových (bohatí měšťané) politických, náboženských a ekonomických elit, které vytvářejí novou sociální třídu – buržoazii.“ Přechod od feudalismu ke kapitalismu v 16. – 18. století představují dlouhodobé procesy vzniku velkých rodových jmění v období relativního klidu, v němž jsou vlastnictví a společenské výsady nedotknutelné.²

V evropském „hospodářském světě“ v 17. století přitom existují společnosti s různým ekonomickým i politickým uspořádáním. Kolem 1650, kdy je jeho centrem již raně kapitalistické Holandsko, sem patří hospodářsky aktivní polofeudální západní Evropa, kde vznikají další centralizované národní státy (Anglie, Francie, Španělsko, Portugalsko), feudální střední a východní Evropa, v níž na východ od Labe vzniká „druhé nevolnictví“, a většina kolonií s rozšířeným otroctvím.³ Přechod k osvícenskému absolutismu v 18. st. vede v centralizovaných monarchiích k formování silných národních trhů a posléze „národních hospodářství“, definovaných jako „politický prostor... transformovaný státem v koherentní, jednotný ekonomický prostor, jehož aktivity se mohou společně orientovat jedním směrem“. To se s předstihem podařilo vytvořit pouze Anglii, která měla od 15. st. pouze jedno politické a ekonomické centrum v Londýně, který po roce 1750 přebírá úlohu Amsterdamu. Nastolením anglické hospodářské nadvlády na sklonku 18. století začíná nová etapa vytváření „evropského světového hospodářství“, jehož centrem je národní stát, trvající po celé „dlouhé“ 19. století.⁴

7.2 Sociální problematika ve filozofii 17. a 18. století

V souvislosti s vytvářením absolutistických monarchií a vznikem prvních národních států v západní Evropě se v 17. a 18. století stávají předmětem filozofických úvah otázky vzniku státu, dělby státní moci a vztahu občana a státu. Tyto úvahy vycházely z předpokladu, že lidé žijí v přirozeném stavu a stát je výsledkem uzavření tzv. společenské smlouvy, jakési

¹ STELLNER, F. a kol. *Hospodářské dějiny...*, s. 24-26.

² BRAUDEL, F. *Dynamika kapitalismu...*, s. 41 (citace) an.

³ Tamtéž, s. 54.

⁴ Už v roce 1707 se Anglie spojila se Skotskem a v roce 1801 s Irskem, takže vznikla Velká Británie.

pomyslné dohody, konsensu (všeobecné shody) mezi lidmi, že se vzdávají svých přirozených práv ve prospěch státní moci. Pojetí společenské smlouvy i státu a jeho kompetencí se přitom u jednotlivých myslitelů liší. Thomas Hobbes (1588 – 1679), v jehož díle se odráží vliv občanské války v Anglii, považuje přirozený stav za válku všech proti všem a vznik silného státu za jediné východisko pro přežití, přičemž předanou politickou moc si lidé nemohou vzít zpět. Učení o všemocném státu, koncentrujícím veškerou moc a nadřazeném právu, vyložil v díle *Leviathan*, kde jej přirovnal k biblické příšeře. Hobbes byl teoretikem absolutistického státu, k jehož povinnostem patřilo starat se o chudé a hendikepované občany, aby byla zajištěna stabilita společnosti. Poprvé v novodobých dějinách se tak objevil koncept silného státu – ochránce, který patří k východiskům tzv. konsensualistického liberalismu, požadujícího vedle suverenity svobodných občanů i stabilitu a rovnováhu společenského systému na základě určitého konsensu občanů a státu, tzv. „sociálního občanství“, a inspiroval pozdější teoretiky sociálního státu.⁵

John Locke (1636 – 1704) považuje přirozený stav za stav individuální svobody lidí v mezích přirozeného zákona založeného na rozumu. Protože ale lidé nejednají jen racionálně, je třeba rozumný řád zajistit společenskou smlouvou. Jejím výsledkem je občanská společnost a v další fázi stát, jehož moc je omezená, nesmí zasahovat do hospodářských aktivit jedince ani lidských práv, které označuje Locke souhrnným pojmem „vlastnictví“. V případě špatné vlády mohou lidé stát svrhnout a nahradit jiným, čemuž má předcházet rozdělení státní moci na zákonodárnou (parlament) a výkonnou (panovník) a jejich vzájemná kontrola.

Lidé si v přirozeném stavu nejsou rovni majetkem, jehož nabývání závisí v duchu pracovní teorie hodnoty na aktivitě jedince, ani schopnostmi. Tato nerovnost přetrvává i po uzavření společenské smlouvy, kdy stabilitu společnosti zajišťuje podřízení všech včetně vlády zákonům, vyjadřujícím vůli většiny lidí. Locke tak formuloval základní zásady moderního liberalismu, přičemž omezením zásahů státu do individuálních svobod omezil i možnosti státní moci na ochranu sociálně slabých.⁶

Na Lockovu koncepci dělby státní moci navázal francouzský osvícenský filozof Montesquieu (Charles de Secondat, baron de la Brède a de Montesquieu, 1689-1755), jenž ke dvěma nezávislým mocím přidal ještě moc soudní. Ve svém stěžejním díle *O duchu zákonů* se snažil vyložit podstatu přirozených zákonů, jimiž se řídí lidská společnost. Vycházel přitom

⁵ Tamtéž, s. 58. – KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 52. – HOLZBACHOVÁ, I. *Dějiny společenských...*, s. 31-33.

⁶ HOLZBACHOVÁ, J. *Dějiny společenských...*, s. 33-35.

z přirozené rovnosti lidí, kterou spojoval se svobodou; tu podle něj mj. ohrožují i velké sociální rozdíly a chudoba. Zdrojem bohatství států je obchod a řemeslo, stát má zajistit chudým lidem práci, aby si pomohli z bídy sami, a těm, kteří pracovat nemohou, poskytnout nikoliv almužnu, ale určité existenční minimum v podobě stravy, ošacení a zdravého životního stylu; náklady na sociální péči mělo krýt zdanění velkých majetků.⁷

Zvláštní postavení mezi francouzskými osvícenci zaujímal Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), poslední z velkých teoretiků společenské smlouvy stojící v opozici proti racionalistickým osvícencům a kladoucí důraz na city. Rousseau idealizoval člověka v přirozeném stavu na úrovni šťastného a dobrého divocha, kterého zkazilo soukromé vlastnictví, na jehož obranu vznikla první společenská smlouva. Ta zanikne v revoluci, jejímž výsledkem bude druhá, spravedlivá společenská smlouva, v níž bude pozitivní právo kompenzovat i přirozenou nerovnost mezi lidmi. Nová společnost, založená na přímé demokracii a tvořená malými vlastníky, měla být řízena kolektivní obecnou vůlí, nadřazenou za účelem dosažení obecného blaha vůli jedince, a to opět i na úkor omezení jeho svobody a potřeb. Základem společenské solidarity je podle Rousseaua soucit, o konkrétních formách pomoci sociálně hendikepovaným lidem se však ve svých dílech (Rozprava o původu nerovnosti mezi lidmi, O společenské smlouvě aj.), která představují východisko socialistických a komunistických představ, výslovně nezmiňuje.⁸

V 17. a 18. století se pod vlivem nových filozofických koncepcí (viz 7.2) a prvních ekonomických teorií mění i dřívější pojetí chudoby. V sociální struktuře společnosti se objevuje nová vrstva bohatých obchodníků a bankéřů, vlastnictví se stává nezpochybnitelnou hodnotou, od bohatství se odvíjí politická i sociální privilegia. Na druhé straně společnosti stojí chudí, tj. nejruznější skupiny tzv. lidí na okraji, kteří z různých příčin nejsou nijak zapojeni do ekonomiky, nepodílejí se výrobě ani obchodu. Z pohledu merkantilismu představují pro dobro státu neužitečnou přítěž, pro kterou není v ekonomice místo: „Chudý není výrobcem ani spotřebitelem ... byl to lenoch, pobuda a zaháleč, který patřil jedině do internace, zařízení, jež ho vyobcovávalo a jakoby vymazávalo ze společnosti.“⁹ Rozdělování chudých podle schopnosti pracovat se nyní děje za účelem zaměstnat všechny práce schopné tak, aby produkovali hodnoty přispívající k dobru státu. To se děje formou nucené

⁷ VALEŠ, L. *Dějiny politických...*, s. 146-156.

⁸ MATOUŠEK, O. *Filozofická témata...*, s. 59-60. – HOLZBACHOVÁ, J. *Dějiny společenských...*, s. 43.

⁹ FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 160.

práce v centralizovaných manufakturách při internačních zařízeních, které v absolutistických monarchiích je zřizuje a spravuje stát, v Anglii orgány chudinské péče.

V polovině 18. st. je však merkantilismus podroben kritice ze strany tzv. fyziokratů ve Francii a klasických politických ekonomů v Anglii. Fyziokraté, opírající se o zásady nedotknutelnosti vlastnictví, bezpečnosti a svobody jako přirozených práv, považují za zdroj bohatství půdu, kterou ovšem musí obdělávat lidé, bez nichž její vlastnictví nevede k bohatství. V tomto duchu jejich hlavní představitel Francois Quesnay (1694 – 1774) vyzývá vládu k daňové reformě pro vytvoření potřebného kapitálu v zemědělství, překonání technické zaostalosti malých hospodářství a vytváření rentabilních velkých podniků a svobodného trhu s obilím.¹⁰ Zakladatel klasické politické ekonomie Adam Smith (viz 8.3) chápal hospodářství jako přirozený systém, do kterého by stát neměl zasahovat (tzv. hospodářský liberalismus, fr. *laissez faire*, angl. *free trade*), přičemž nezbytnými předpoklady bohatství národů, které tvoří všichni členové společnosti, jsou svoboda, konkurence a dělba práce v rámci tržní ekonomiky.¹¹ Chudoba je tak přechodný stav nebo situace, v níž se z různých příčin nachází určitá část lidu, která představuje levnou pracovní sílu, nezbytnou k vytvoření bohatství a prosperity. Internace chudých a jejich vyřazení ze společnosti je proto ekonomickou chybou stejně jako chudinská péče založená nadacích a dotacích a odčerpávající část kapitálu, která se do ekonomiky už nevrací. V předvečer francouzské revoluce jsou tak chudí považováni za organickou součást společnosti, představující levnou pracovní sílu, jejíž volný pohyb a zaměstnání jsou nezbytné podmínky hospodářského rozvoje.¹²

7.3 Pracovní domy a všeobecné špitály

Alžbětinské chudinské zákony (viz 6. 3) měly být původně jen krátkodobým nástrojem k odstranění hospodářských a sociálních problémů, jimž Anglie čelila na sklonku 16. st. po sérii neúrod a drastickém zvýšení cen potravin. Staly se však základem státního pečovatelského systému, který platil až do roku 1834 a v jehož rámci se chudinské výdaje pohybovaly v 17. století kolem 1% národního důchodu a v 18. století dosáhly 2%. Obdobný systém se nepodařilo vytvořit v žádné západoevropské zemi, kde modely chudinské péče zdaleka nedosahovaly ani anglické efektivity (např. v předrevoluční Francii byly chudinské výdaje

¹⁰ STELLNER, F. a kol. *Hospodářské dějiny...*, s. 27.

¹¹ Tamtéž, s. 27-28.

¹² Blíže viz např. FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 161-163.

sedmkrát nižší, což ale částečně souviselo i s nutností řešit nové sociální problémy, vznikající v Anglii po nástupu průmyslové revoluce ve 2. polovině 18. st.).

Vedle celonárodní právní regulace spočíval další rozdíl i v systému financování chudinské péče: v Anglii byl založen na zvláštní lokální dani (poor rate, viz 6.3), jejíž výše se postupem času odvozovala od velikosti nemovitého majetku, i když důležitou roli při financování chudinské péče dále sehrávala privátní filantropie, na kontinentě se zpravidla jednalo o více zdrojů (dobrovolné dary, zisky z investic, státní a regionální dotace i daně). Z realizace chudinských zákonů v Anglii na lokální úrovni však vznikaly dlouhodobé problémy, k nimž patřil různý přístup farností, nedostatek kontroly z vyšších míst, diletantismus neplacených chudinských správců či dozorců jmenovaných radou farnosti z místních obyvatel na relativně krátkou dobu, což se příliš nezměnilo ani poté, co se objevili placení profesionální asistenti. Palčivým problémem byl i nedostatek financí vzhledem k malé rozloze obcí a farností, jimž bylo proto v roce 1782 tzv. Gilbertovým zákonem umožněno sdružování do tzv. unií (*unions*).¹³

Důsledkem lokálního charakteru chudinské péče v Anglii bylo přijetí zákona o domovském právu (*Settlement Act*) v roce 1662, který původně předpokládal jeho nabytí po 40 dnech nepřetržitého pobytu v obci, postupně se však podmínky zpříšňovaly. Zákon, který už znal institut „postrku“, tj. odeslání nepohodlné osoby s eskortou do domovské obce, se stal v 18. st. předmětem kritiky osvícenců včetně Adama Smitha, přičemž dodnes se vedou spory, jaký byl jeho skutečný dopad, „do jaké míry v praxi omezoval volný pohyb za prací a nakolik uměle udržoval přelidnění v chudých zemědělských oblastech.“¹⁴

Vedle *bridewelů* existovala v raně novověké Anglii řada nových institucí chudinské péče, k nimž patřily např. pracovní domy či chudinské pracovny (*workhouses*), chudinské domovy (*poor houses*), chudinské manufaktury aj. Nakonec však převládly racionálně organizované a ekonomicky efektivnější *workhouses*. Tato zařízení neměla jen trestat a vychovávat, ale hlavně levně vyrábět vlněnou přízi, takže není divu, že nejdříve vznikaly v nejprůmyslovějších místech tehdejší Anglie – Bristolu, Worcesteru, Norwichi na základě výnosu z roku 1670, jenž jejich finanční hospodaření podřídil kontrole soudních úředníků a

¹³ RÁKOSNÍK, J. Anglický chudinský zákon...I, s. 60.

¹⁴ Tamtéž, s. 62.

správu dohledu smírčích soudců. První *workhouse* v Anglii založilo několik bristolských farností, které vytvořily sdružení pro jeho správu. Tento postup právně zakotvil v roce 1723 *Workhouse Test Act*, což bylo důležitým impulsem pro jejich následný prudký nárůst. Zákon také umožňoval odmítat podporu chudým, kteří se do těchto donucovacích pracoven nechtěli nastěhovat. Tento „workhouse test“, měl redukovat zneužívání veřejné podpory, v praxi však vzhledem k drsným životním podmínkám v pracovnách působil jako odstrašující prostředek pro práce schopné chudé, kteří o chudinskou podporu raději nežádali. Pracovní domy se brzy rozšířily po celé Anglii, kde jich podle B. Geremka v první polovině 18. století existovalo dvě stě, zatímco podle M. Foucaulta na konci století zůstalo jen 126 *workhouses*.¹⁵

Tento pokles souvisel s postupnou proměnou pohledu na chudé a chudinskou péči v sociálním myšlení v Anglii ve druhé polovině 18. st. Pod vlivem osvícenství se místo represe dostává stále větší pozornosti snahám o „pochopení a vyložení chudoby jako integrální části moderního hospodářského systému.“ I když přitom ještě nebyly brány do úvahy důsledky průmyslové revoluce, pauperizace venkovských obyvatel a obavy z přelidnění spolu s uvedenými problémy chudinské péče i nákladného provozu *workhouses* vedly v Anglii k podpoře požadavku na její rozsáhlou reformu. Tzv. Gilbertův zákon z roku 1782 umožňoval sdružování farností do větších územních celků – unií (*unions*), využití chudinských podpor pro lidi schopné práce mimo chudinské pracovny, které se měly změnit v chudinské domy, určené pro sirotky, staré a nemocné, a to dočasně i formou přídatků na mzdy pro zaměstnavatele či jejich doplatku částečně zaměstnávaným pracovníkům. V podobném duchu se nesl i další reformní zákon Wiliama Younga z roku 1795, který upravoval i domovské právo.¹⁶

Na evropském kontinentu získaly v 17. a 18. st. značnou popularitu nizozemské nápravné domy, vznikající zejména v průmyslově rozvinuté provincii Holand. Jako první vznikl koncem 16. století dům pro muže (Rasphuis) v Amsterdamu, spojující funkce donucovací pracovny a trestního vězení či káznice pro odsouzené mladistvé zločince, kde se zpracovávalo dřevo,

¹⁵ Podle J. Rákosníka došlo k této úpravě „zákonem sira Edwarda Knarchbulla“ v roce 1722. Tamtéž, s. 61. GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 215-217. – FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 41, 47. V. Novotný v anglických *working-house* spatřuje předchůdce veřejných podniků, zakládaných s cílem vytvářet pracovní místa, jejichž nižší efektivnost je vyvážena přínosem pro zaměstnanost. V kontextu sociální politiky 17. a 18. století, je ale tato teze problematická, pokud tím nemyslí chudinské manufaktury, které zřizovali filantropové z vyšších vrstev především koncem 17. století. NOVOTNÝ, V. Sociální ekonomie a sociální podnikání jako nástroje politiky zaměstnanosti. *Britské listy* [online]. 23.2.2006 (citováno 24.8.2012). Dostupné na: <http://www.blisty.cz/2006/2/23/art.27178.html>.

¹⁶ RÁKOSNÍK, J. Anglický chudinský zákon...I, s. 62-63.

poté dům pro ženy a děti (Spinhaus), které se zabývaly předením a šitím. Boj se „zahálkou“ zde nabýval dost drastických forem, včetně uvěznění chudých odmítajících pracovat do vězeňské kobky, která se naplňovala vodou – pokud se vězeň nechtěl utopit, musel ji odčerpávat ruční pumpou; tímto způsobem měl získat potřebné pracovní návyky. Podle holandského vzoru vznikaly pracovní domy i v Německu. První z nich vznikl kolem roku 1620 v Hamburku, další zejména v poslední třetině 17. století. Jejich používání jako klíčové instituce sociální politiky zde mělo konfesijní akcent – v katolických zemích vznikaly teprve v 18. století a v relativně malém počtu.¹⁷

V habsburské monarchii řešil problém žebráků a tuláků např. císařský patent z roku 1661, na jehož základě se v dalších desetiletích, ale hlavně během 18. století, v řadě korunních zemí rozšířily různé formy pracovních domů (např. přádelní domy, *Spinnhäuser*).¹⁸

K internaci pařížských žebráků ve Špitálu uvězněných chudých došlo už v roce 1611, v roce 1622 byl otevřen všeobecný špitál pro chudé v Lyonu. Ve 30. letech 17. století protireformační Bratrstvo Největší svátosti, působící jako vlivná a utajená politicko-náboženská organizace po celé Francii, přichází s myšlenkou uvěznění všech chudých ve městech ve všeobecných špitálech. Její realizace začala zřízením Všeobecného špitálu v Paříži, založeného královským výnosem v květnu 1656. V jeho správě obsadili členové bratrstva, později zrušeného kardinálem Mazarinem (1602-1661) ze státně bezpečnostních důvodů, více než polovinu míst, a hned zřídili úřad špitálních strážců, kteří měli zatýkat žebráky a tuláky. Špitály a útulky, které tvořily Všeobecný špitál a v nichž se od 60. let zřizovaly první pracovní dílny, se postupně specializovaly na jednotlivé skupiny chudých, jichž zde bylo koncem 17. století uzavřeno na deset tisíc.¹⁹ V roce 1656 vzniká i všeobecný špitál zvaný Charité v Tours, který dostal od krále čtyři tisíce livrů důchodu (o dvacet let později tourský arcibiskup tvrdí, že vznikl dříve než pařížský a „jeho uspořádání posloužilo jako vzor všem ostatním, jež byly od té doby zřízeny jak v království, tak mimo ně“).²⁰

Zadržování chudých ve všeobecných špitálech, které se na základě zákona z roku 1662 začaly zřizovat ve všech provinčních městech a v předvečer francouzské revoluce jich existovalo

¹⁷ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 218-220, s odvoláním na německé historiky mj. uvádí, že zde existovalo 63 protestantských pracovních domů, zatímco katolické byly zřízeny pouze v šesti městech. – FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 40-41, nazývá tato zařízení káznice (*Zuchthäusern*).

¹⁸ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 47.

¹⁹ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 220-228. Podle FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 39, byl všeobecný špitál v Lyonu zřízen v roce 1612.

²⁰ FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 39.

dvaatřicet (proslulou akcí bylo tzv. „velké uvěznění“ z let 1724-1733, kdy měli být internováni všichni žebráci ve Francii), mělo především odstrašující charakter a vyvolávalo často spontánní nepokoje, přesto se tato „podivná moc postavená králem mezi policií a soudnictvím, moc na hranici zákona, třetí kategorie represe“ stala vzorem pro řadu dalších evropských států.²¹

V 60. letech 18. století přichází další snahy oddělit chudé, jimž měla být poskytnuta podpora nebo zaměstnání, od profesionálních tuláků a zdravých žebráků, kteří šest měsíců nepracovali a neměli doklad o morální bezúhonnosti. Ti byli považováni za zločince a internováni ve zvláštních *dépôts de mendicité*, kde museli od svítání do západu slunce těžce pracovat. Stížnosti stavů z 80. let 18. století upozorňovaly na neúčinnost těchto zařízení v boji se „žebráckou pohromou“ a za francouzské revoluce zanikla.²²

7.4 Charita a filantropie v západním světě v 17. a 18. století

Těžiště katolické charitativní činnosti se v 17. st. přesunulo do Francie, kde byl nejvýraznější postavou sv. Vincenc z Pauly (Vincent de Paul, 1581-1660)., Pocházel z početné vesnické rodiny, po studii teologie na univerzitě v Toulouse byl roku 1600 vysvěcen na kněze, roku [1605](#) při cestě z Marseille zajat a prodán do otroctví do Tunisu a do Francie se vrátil poté, co obrátil svého pána na křesťanství. Do roku [1609](#) studoval v [Římě](#) a pak se stal kaplanem francouzské královny [Markéty z Valois](#), bývalé ženy [Jindřicha IV](#), později farářem v [Clichy](#) u Paříže, kaplanem a vychovatelem dětí v rodině Emmanuela Philippa de Gondi, díky jehož přimluvě byl od roku [1619](#) jmenován generálním kaplanem středomořských vězňů a galejníků.²³

Ve všech zaměstnáních se snažil pomáhat chudým a vytvořil nový katolický systém sociální péče. Pro práci ve farnostech zakládal laická Milosrdná bratrstva, sdružení dam z vyšší společnosti, které pečovaly např. v Paříži o nalezené děti. Pro misijní činnost mezi chudými ve farnostech a vesnicích roku [1625](#) založil a financoval Společnost misionářů u sv. Lazara, schválenou papežem roku 1632 jako Kongregace misionářů a nazývanou [lazaristé \(v](#)

²¹ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 220-228. – FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 38 (citace).

²² GEREMEK, B. *Slitování a šibenice ...*, s. 220-228.

²³ Wikipedie, otevřená encyklopedie, heslo Vincenc z Pauly. [online] (citováno 21.8.2020). Dostupné na: https://cs.wikipedia.org/wiki/Vincenc_z_Pauly.

[Německu vincentini](#), v Anglii vincenciáni), pečující i výchovu kněží, jejímž prostřednictvím organizoval např. v letech 1648 – 1653 pomoc při hladomoru v Lotrinsku, Pikardii a Champagni, zničenými při konfliktu se Španělskem. Jeho nejvýznamnějším a nejtrvalejším organizačním počinem bylo patrně založení ženské Společnosti Dcer křesťanské lásky ([vincentek](#)), řádu milosrdných sester nežijících v kláštorech, které se systematicky věnovaly ošetřování chudých v jejich domovech a později i ústavní péči. Zřídil i první školu pro profesionální ošetřovatele v Paříži, kde v roce [1657](#) založil známou [nemocnici Salpêtrière](#).²⁴

Názory na postoj jednoho ze zakladatelů moderní evropské charity a péče o chudé k používání dobových represí a internace se přitom různí. Z ustanovení smlouvy, kterou uzavřel při reorganizaci Saint-Lazare, bývalé nejvýznamnější pařížské leproserie, počátkem roku 1632 za Kongregaci misionářů s tamním převorstvím (převor – představený kláštera nebo zástupce opata), že se tam mají přijímat „osoby zajištěné z rozkazu Jeho Veličenstva“, vyvozuje M. Foucault, že se kongregace „svými cíli nijak příliš neliší od Všeobecného špitálu“. Naproti tomu jiní autoři připomínají, že pouze jednou v životě se odmítl zúčastnit „díla milosrdenství“, a to právě při vytváření Všeobecného špitálu, kam odepřel poslat své misijní kněze jako kaplany, protože cíle této instituce byly v rozporu s hodnotami, jež zastával.²⁵

Velké válečné konflikty 17. století nepochybně přispěly ve Francii k rozvoji zdravotní péče o chudé. Dobročinná lékařská konzultační střediska i bezplatné chirurgické „ambulance“, které úroveň svých služeb nejednou převyšovaly veřejné špitály, byly pravzorem současných soukromých medicínských zařízení. V Nancy vznikla v roce 1679 Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského, boromejek, za účelem ošetřování chudých nemocných a opuštěných dětí, která se tomu věnuje dodnes.²⁶ Důsledkem válek byl i nárůst počtu veteránů, kteří představovali pro tehdejší společnost zdroj obav a problémů i předmět oprávněné sociální péče, kterou jim ve Francii poskytovaly početné nové útulky po vzoru pařížské Invalidovny (*l'Hotel des Invalides*), vybudované za vlády Ludvíka XIV. (1643 – 1715).²⁷

²⁴ Tamtéž. – MESSINA, R. *Dějiny charitativní...*, s. 108-109. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 116-123. – RADWAN-PRAĞŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 138-139.

²⁵ RADWAN-PRAĞŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 140. – FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství...*, s. 40. Svůj postoj zdůvodnil takto: „Nejsme rozhodnutí angažovat se v této službě, protože nechápeme dostatečně, zda ji Bůh chce.“ MESSINA, R. *Dějiny charitativní...*, s. 113.

²⁶ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s.123. – LEŠ, E. *Od filantropii...*, s. 42-43.

²⁷ RADWAN-PRAĞŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 140.

Novým laickým fenoménem sociální svépomoci a solidarity se v Anglii staly dělnické podpůrné spolky, které zde vznikaly od konce 17. století, tzv. Přátelské společnosti (*Friendly Societatis*). Plnily mj. funkci svépomocných sociálních pokladen, měly však lokální charakter a sdružovaly především kvalifikované dělníky, takže v podstatě navazovaly na dřívější bratrstva tovaryšů. Jako instituce pomáhající v péči o chudé, ale i potenciální nátlakové skupiny byly od roku 1793 sice chráněny zákonem, ale podřízeny státnímu dohledu. V Itálii vznikl první spolek vzájemné pomoci roku 1738 mezi typografy v Turíně, ve Francii se dělnické podpůrné organizace (*Sociétés de secours mutuelle*) zakládaly většinou až na přelomu 18. a 19. století a v dalších desetiletí se rozšířily v západní a střední Evropě.²⁸

Také v anglických koloniích v Americe byla od poloviny 17. století nositeli filantropie dobrovolná sdružení (*voluntary associations*), vycházející především z tradic anglických protestantských obcí a reprezentující řadu náboženských skupin. Tyto organizace nahrazovaly slabě rozvinuté církevní struktury i chybějící orgány státní správy, propagovaly morální obrodu společnosti, oddělení církve od státu a nový typ soukromých kolektivních aktivit včetně světské filantropické činnosti. Jejich činnost v první polovině 17. st. byla pod silným vlivem anglického zákona o dobročinnosti, jehož zásady a principy (zavedení povinné veřejné péče a sekularizace pomoci, stanovení minimální délky pobytu na daném území pro nárok na veřejnou pomoc, chápání chudoby v individuálních, nikoliv strukturálních kategoriích) představovaly pozdější základy americké sociální politiky a péče. Už v roce 1657 vznikla Skotská dobročinná společnost (*The Scots' Charitable Society*) jako svépomocné sdružení na národnostní bázi, poskytující pomoc skotským osadníkům. Až do americké revoluce (1775 – 1783) spočívalo těžiště sociální péče v koloniích na rodině, sousedské svépomoci a církevní charitě, místní úřady v duchu alžbětinských chudinských zákonů poskytovaly pomoc jen osobám v pokročilém věku, invalidům, vdovám a sirotkům.²⁹

7.5 Sociální péče v českých zemích v 17. a 18. století

²⁸ Tamtéž, s. 191. – RÁKOSNÍK, J. *Anglický chudinský...*, II., s. 110. – TOMEŠ, J. *Sociální politika: teorie...*, s. 51. Různé druhy těchto družstevních spolků (např. mutualitės ve Francii) slouží dnes podle něj k úhradě nadstandardních nákladů ve zdravotní péči.

²⁹ LEŠ, E. *Od filantropii...*, s. 44-45.

Myšlenkové ovzduší bylo formováno vyhocenou barokní religiozitou, jejíž dominance byla umocněna triumfem císařské strany a katolicismu ve Stavovském povstání (1618-1620). Střední Evropa se během 17. století začala hospodářsky opožďovat. Příčinou byla Třicetiletá válka a osmanské expanze. Zastavil se růst měst, naopak docházelo k rozvoji feudálních velkostatků, vyžadujícího nevolnickou práci, takže po upevnění pozic šlechty, hovoříme o druhém nevolnictví. I z těchto příčin se nástup osvícenství prosazoval pomaleji, než v západní Evropě. Propojení osvíceneckých ideálů a panovnické moci, dalo vzniknout tzv. osvíceneckému absolutismu, tedy formě vlády, v níž panovníci, prosazovali osvícenstvím inspirované reformy svých států. K těmto panovníkům se v Rakousku řadí především Marie Terezie (1740 – 1780) a její synové Josef II. (1780 – 1790) a Leopold II. (1790 – 1792).

Chudinská péče nebyla adresována jednorázové sociální skupině, nejnižší stáli ti, kteří si nedokázali vydělat na živobytí a byli odkázáni na milosrdenství druhých. Mezi nejnižší sortu řadíme tuláky, zahaleče apod. Jednalo se o lidi, kteří z různých příčin přišli o majetek a žebrota byla posledním způsobem obživy.

Od počátku 17. století, se dohled nad žebračky stal povinností městských konšelů. Ve městě směli žebrať jen ti, kteří se skutečně nejsou schopni uživit prací a zchudli ve městě. Na základě královského dekretu byly nařízeny tzv. vizitace žebračků. Žebračci byli shromážděni na jednom místě zástupci města, kteří kontrolovali, odkud žebračci pocházejí, proč žebrají apod. Žebračci s povolením žebrať dostali znak, ostatní byli vykázáni z města. Městská rada také ustavila žebračskou organizaci v čele s žebračským rychtářem a desátníky. Žebračkům šly i částky z pokut, jak peníze, tak i naturálie.³⁰

Instrukce z r. 1617 rozšířila policejní kompetence královských rychtářů nad žebračky – staří a nemocní měli být umístěni do špitálu. Za Třicetileté války byli žebračci svěřeni pod dohled hejtmanů, kteří ty prácešopné směli zaměstnat na veřejných stavbách. Další represe proti žebračkům následovala po Třicetileté válce. V r. 1649 byl přijat právní řád, kde se nakazovalo: Královští rychtáři a městská rada měli dohlédnout, aby lidé schopní práce, ale nepracující, byli vyvedeni z města a zaměstnání na vinicích, nebo přímo ve městě

Byla určena z řad městských úředníků funkce almužníka, který almužny dle svého uvážení rozdělával mezi chudé. V r. 1661 byl přijat Policejní řád, který upravoval žebrota v Praze a v krajských městech. Zástupci měst měli provést důkladnou vizitaci žebračků, nemocní, staří a duševně choří měli být prohlédnuti zemskými chirurgy a umístěni do špitálů a lazaretů. Ti,

³⁰ JELÍNEK, T. Nástroje sociální politiky..., s. 35.

kterým bylo přiznáno právo almužny, byli zapsáni do nově založených register a obdrželi odznak. Měli povinnost účastnit se ranních mší a pak zůstat před kostelem, lazaretem, nebo špitálem. Děti, pokud žebrotou nepodporovaly nemohoucí rodiče, měly být dány do služby, nebo jinak zaopatřeny. Další žebrácké řády z přelomu 17. a 18. století dále jen upravovaly stávající normy, přičemž stále větší pozornost byla věnována důkladnější registraci a prosazení zaopatření v místě nejméně desetiletého pobytu. Poslední doplňky řádů pocházejí z let 1749 a 1750. Zavedly chudinské pokladny, kam se měly soustředit pokuty, dary, odkazy a výnosy ze sbírek pro chudé. Z nich měla být hrazena chudinská péče. Byla také stanovena denní porce určena jako předchůdce existenčního minima.³¹

Pod vlivem osvícenských idejí, začala převládat snaha převychovat práceschopné, ale nepracující osoby. Pro nepoctivé žebráky, tuláky a zpustlé děti vznikla na Starém Městě Pražském v r. 1739 donucovací pracovna.

Svébytnou kategorií chudých byli chudí a ranění vojáci, kterým byla určena k zaopatření místa, kde byli naverbováni.

Reformy chudinské péče začala v r. 1782, kdy Josef II. povolal hraběte Buquoye, aby vytvořil v Rakousku síť chudinských ústavů, jak to učinil na svém panství. Reformy byly inspirovány myšlenkami osvícenství a na jejich základě vznikly farní chudinské ústavy. Vznikly jako síť po celé monarchii, ačkoliv jejich zřízení nebylo ve městě, nebo velkostatku povinností, a byly prostředkem soukromé dobročinnosti, realizované ovšem pod státním dohledem. Správa každého okrsku byla svěřena tzv. otci chudých, který chudinskou péči realizoval. Prostředky byly získávány prostřednictvím milodarů, které farář předával otci chudých. Tyto dávky pokrývaly existenční minimum chudého. Prostory pro tuto síť poskytly budovy, dříve se nacházející v majetku církevních řádů, které byly ve velkém množství zrušeny za vlády Josefa II. Od svého vzniku tvořily páteř chudinství a v českých zemích se velmi rozšířily.³²

Hrabě Jan Nepomuk Buquoy (1741 – 1803) byl významným filantropem. Na svém panství v jižních Čechách začal praktikovat nový model chudinské péče, založený na centralizaci prostředků a registraci chudých a jejich klasifikování dle potřeb. Jeho panství bylo rozděleno podle farností do okrsků. Správa každého okrsku byla svěřena faráři, dále pak tzv. otci chudých, který byl vybírán z řad obyvatel daného okrsku. Dále zde také působil účetní. Faráři

³¹ JELÍNEK, T. *Nástroje sociální politiky...*, s. 35-36.

³² HLAVAČKA, M. *Boj proti chudobě, sociální otázka a sociální politika v českých zemích v 19. a na začátku 20. století: definice, ideje a instituce*. In: HLAVAČKA, M., CIBULKA, P. a kol. *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781 – 1939: ideje, legislativa, instituce*. Praha: Historický ústav, 2015, s. 30.

zajišťovali výběr milodarů, otec chudých s farářem pak prostředky rozdělovali mezi chudé. Evidenci měl na starost účetní. Výběr almužen, z nichž byla chudinské péče hrazena, byla prováděna v každé obci nejváženějšími z místních obyvatel.³³

SHRNUTÍ KAPITOLY

V 17. a hlavně 18. století nabývají složité procesy přechodu od feudalismu k ranému kapitalismu probíhající v preindustriální společnosti na intenzitě, především v centralizovaných národních státech, které mají charakter absolutních monarchií s výjimkou Anglie, která je od sklonku 17. století monarchií parlamentní. Kolem roku 1650 je centrem evropského „hospodářského světa“ raně kapitalistické Holandsko, o sto let později jeho úlohu přebírá Velká Británie, která se stává v první polovině 18. století kapitalistickým státem s největším národním trhem, orientujícím se vedle rozvoje průmyslu a obchodu na dobývání kolonií jako dodavatelů levných surovin a trhů pro vývoz výrobků z mateřské země. Na kontinentě s ní soupeří Francie, která je ale ekonomicky méně rozvinutá.

V těchto zemích vznikají a rozvíjí se klíčové filozofické a ekonomické názory 17. a 18. století. Osvícenští teoretikové společenské smlouvy se v názorech na sociální péči a pomoc liší podle charakteru státu, který proklamují. Nejsilněji tyto požadavky zaznívají u T. Hobbese, který požadoval, aby absolutní stát převzal roli ochránce občanů i v sociální oblasti, zatímco J. Locke zásahy liberálního státu obecně omezoval na minimum a J. J. Rousseau sice zdůrazňoval úlohu soucitů, ale konkrétní řešení sociální problematiky ponechával stranou. Především pod vlivem ekonomických teorií se mění názory na chudobu a úlohu chudých ve společnosti. Až do poloviny 18. století převládá merkantilistický názor, že chudí představují neužitečnou přítěž pro dobro státu. Je proto nutná jejich internace a maximální využití jako levné pracovní síly při nucené práci v různých nápravných a pracovních domech, všeobecných špitálech a věznicích pro tuláky, káznících a donucovacích pracovnách, které jsou kombinací vězení a centralizované manufaktury; v absolutistických monarchiích je zřizuje a spravuje stát, v Anglii orgány lokální chudinské péče. Kritika ze strany tzv. fyziokratů ve Francii a klasických politických ekonomů v Anglii považovala internaci chudých a jejich

³³ HLAVAČKA, M. Boj proti chudobě..., s. 30.

vyřazení ze společnosti za ekonomickou chybu stejně jako chudinskou péči v podobě nadací a dotací odčerpávajících část kapitálu, která se do ekonomiky nevrací. Ve druhé polovině 18. století tak především v Anglii vedla pauperizace venkovských obyvatel a obavy z přelidnění spolu s problémy chudinské péče i nákladným provozem *workhouses* k podpoře požadavku na její rozsáhlou reformu.

Těžiště katolické charitativní činnosti se v 17. století přesunulo do Francie, kde sv. Vincenc z Pauly vytvořil nový systém církevní sociální a ošetrovatelské péče o chudé, opírající se o působení mezi nimi. K rozvoji zdravotní péče o chudé přispívala dobročinná lékařská konzultační střediska a chirurgické „ambulance“, ošetřování chudých nemocných a opuštěných dětí se věnovala Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského, boromejek. Novým laickým fenoménem sociální svépomoci a solidarity se v Anglii staly dělnické podpůrné spolky, tzv. Přátelské společnosti vznikající od konce 17. století, které plnily mj. funkci svépomocných sociálních pokladen, v 18. století se podobné dělnické spolky rozšířily i do Francie a Itálie. V anglických koloniích v severní Americe představovaly základní formu svépomocných kolektivních aktivit od 17. století různá tzv. dobrovolná sdružení osadníků.

V českých zemích se prosadila snaha oddělit poctivé chudé od nepoctivých prostřednictvím tzv. vizitací, k izolaci žebráků a „cizích“ chudých měly sloužit donucovací pracovny, kde jim měly být vštípeny pracovní návyky. V 2. polovině 18. století byly pod vlivem osvícenství realizovány reformy chudinské péče, nejprve na panství hraběte Buquoye, později na celostátní úrovni, jejichž výsledkem byl vznik farních chudinských ústavů.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Vysvětlíte pojmy: konsensualistický liberalismus, majetkový census, pauperismus, vizitace žebráků, *laissez faire*.
2. Dokážete vysvětlit rozdíly v názorech osvícenských teoretiků společenské smlouvy na sociální péči a pomoc?
3. Jaký byl přístup merkantilistů k chudým a chudobě?
4. Dokážete vyložit vývoj chudinské péče v Anglii v 17. – 18. století?
5. Co víte o všeobecných špitálech?

6. Vysvětlete pojmy: workhouse, Spinnhäuser, friendly societatis, voluntary associations.
7. Srovnejte osobnosti sv. Vincence z Pauly a sv. Karla Boromejského a jejich hlavní aktivity v oblasti sociální péče.
8. Jak byla organizovaná sociální péče v anglických koloniích v severní Americe?
9. Jaký byl dopad josefinských reforem na sociální péči v českých zemích?
10. Jak fungovaly chudinské ústavy po josefinských reformách?